

СЕКЦІЯ 5. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

УДК 37.015.3+159.922.7

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ
У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Лях Т.Л., к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Спіріна Т.П., к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Деркач В.В., магістр
кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Актуальність теми зумовлена тим, що піднята в статті проблема майже не вивчена в нашій країні і з теоретичних позицій, і з позиції практики. Явище булінгу надзвичайно поширене в сучасній школі, але цю проблему з різних причин замовчують, не афішують випадки знущань, її не прийнято обговорювати.

У статті проаналізовано соціально-педагогічну, психологічну проблему сучасності – булінг. Розкрито сутнісні ознаки, основні причини, форми вияву цього явища, визначено основні риси булінгу, проаналізовано основні механізми його розвитку, описано рольову структуру боулінгу, та висвітлено наслідки для всіх учасників цього явища. Визначено специфіку та передумови, які сприяють появі систематичної та довготривалої агресії в шкільному середовищі.

Ключові слова: агресія, булінг, жертва, кривдник, підлітки, підліткове середовище, рольова структура булінгу.

Актуальность темы обусловлена тем, что поднятая в статье проблема почти не изучена в нашей стране и с теоретических позиций, и с позиции практики. Явление буллинга чрезвычайно распространено в современной школе, но эту проблему по тем или иным причинам умалчивают, не афишируют случаи издевательств, ее не принято обсуждать.

В статье проанализировано социально-педагогическую, психологическую проблему современности буллинг. Раскрыты признаки, основные причины, формы проявления этого явления, определены основные черты буллинга, проанализированы основные механизмы его развития, описана рольовая структура буллинга, и освещены последствия для всех участников этого явления. Определены специфика и предпосылки, которые способствуют появлению систематической и длительной агрессии в школьной среде.

Ключевые слова: агрессия, буллинг, жертва, обидчик, подростки, подростковая среда, рольовая структура буллинга.

Lyakh T.L., Spirina T.P., Musienko V.V. SOCIAL-PEDAGOGICAL PROPHYLAXIS OF BULLYING IN A SCHOOL ENVIRONMENT

According to studies by Ukrainian scholars, 13,3 % of students often fall into the situation of bolting, 44,7 % of students periodically fall into the situation of bullying. The situation of the bullying leads to a number of pedagogical, psychological, medical consequences. The problem of booting is not only a pedagogical problem, but also social, as it leads to an increase in manifestations of violence, cruelty, addiction and deviant behavior among adolescents.

The urgency of the study of this phenomenon in our time is due to the fact that 67 % of children in Ukraine aged 11 to 17 years faced the problem of bolting, 24 % of children were victims of bolting, 44 % of those who saw their own eyes by harassing others, does not tell This is an adult because of the fear of being a victim of a boom. These are the results of a study conducted by UNICEF in February 2017 among 11–17 year old children throughout Ukraine.

Unusual for our perception, the term boiling is closely related to such concepts as violence (the use of force methods or psychological pressure through threats deliberately aimed at weak or those who cannot resist, aggression (actions aimed at violating the physical and mental the unity of the person), the tremor (to show disrespect to someone, to behave unceremoniously, to disregard someone's opinion), to persecute (persecute

someone by various attacks, defaming, mocking someone). All these concepts reflect different aspects of the phenomenon as bullying.

Analysis of scientific papers makes it possible to determine the main features of a boom: systematic; the inequality of social, psychological and physical capabilities that underlie the relationship between the victim and the aggressor, that is, the aggressor occupies a higher position than his victim; interactions of the persecutor and the victim; emotional humiliation, an image of a person's feelings, which leads to her exclusion from the group. Bullying involves the inequality of power and power that leads the victim to a state in which she is unable to effectively defend against negative actions, involves deliberate behavior aimed at causing harm and suffering to another person.

Key words: aggression, bullying, victim, offender, adolescent, adolescent environment, role-playing role of bullying.

Постановка проблеми. Сьогодні надзвичайно гостро постає проблема агресивних виявів у міжособистісних стосунках підлітків. Прикро визнавати, але до недавнього часу ні батьки, ні педагоги не звертали особливої уваги на цю проблему, оскільки вважали її чимось буденним, відповідним нормам вікової психології. Україна за рівнем шкільного цькування пропускає поперед себе лише Росію, Білорусь та Албанію.

За даними досліджень українських науковців, 13,3 % учнів часто потрапляють у ситуацію булінгу, 44,7 % учнів періодично потрапляють у ситуацію знущання над ними [5]. Ситуація булінгу призводить до низки педагогічних, психологічних, медичних наслідків. Проблема булінгу є не лише педагогічною проблемою, але й соціальною, оскільки призводить до збільшення виявів насильства, жорстокості, адикцій і девіантної поведінки серед підлітків [9].

Актуальність вивчення цього явища нині зумовлюється тим, що 67 % дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу, 24 % дітей стали жертвами булінгу, 44 % тих, хто на власні очі спостерігав за цькуванням інших, не розповідає про це дорослим через страх самому стати жертвою булінгу. Такими є результати дослідження, проведеного ЮНІСЕФ у лютому 2017 року серед дітей 11–17 років по всій Україні [10].

Постановка завдання. Проблема насильства та агресії серед підлітків, незважаючи на актуальність, у вітчизняній науковій літературі залишається малодослідженою. Вітчизняні наукові роботи з означеної проблеми мають загальний характер, не досліджені сьогодні теоретико-методологічні основи цього явища, його причини та наслідки. Достатньої практики соціально-педагогічної профілактики булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах, яка до того ж була б описаною, сьогодні в Україні широко не представлено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші систематичні дослідження вияву довготривалої агресії серед підлітків нале-

жать скандинавським ученим, серед яких – Д. Олвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн. Серед британських дослідників треба згадати Д. Лейна, Е. Мунте, В. Ортона, Д. Таттума, які вивчали проблему булінгу у молодшій і старшій середній школі. У США особливу увагу до питань булінгу почали виявляти на початку 90-х років ХХ ст.

Щодо нашої країни, то проблема булінгу лише починає розроблятися. Заслужують на увагу праці таких учених, як А. Барліт, О. Глазман, А. Король, Л. Лушпай. Майже всі дослідники визначають булінг як довготривалу та систематичну агресію, але, окрім того, це явище розглядають як «підтип агресії», який може приймати багато форм – і фізичних, і словесних (Е. Пелігріні, С. Салмівалі); деструктивну взаємодію (Р. Хезлер), частину соціального життя групи (Е. Роланд), неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесаг).

Виклад основного матеріалу дослідження. Незвичний для нашого сприйняття термін «булінг» тісно пов'язаний із такими поняттями, як насильство (застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір) [11], агресія (дії, спрямовані на порушення фізичної та психічної цілісності людини) [3], третирування (виявляти зневагу до когось, поводитися безцеремонно, не зважати на чийсь думку) [7], цькування (переслідувати кого-небудь різними нападами, наклепами, знущатися з когось) [7]. Усі ці поняття відображають різні аспекти такого явища, як булінг.

Аналіз наукових робіт дає можливість визначити основні риси булінгу: систематичність; нерівність соціальних, психологічних і фізичних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою та агресором, тобто агресор посідає вище становище, ніж його жертва; взаємостосунки переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан,

у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій, передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині [6].

Уважають, що жертвами булінгу стають діти, які чутливі, замкнуті, сором'язливі, тривожні, невпевнені в собі, з низькою самооцінкою, схильні до депресії, діти, які успішніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками (Д. Ольвеус). Однак провокувати знущання над собою можуть також сильні, обдаровані особистості. Перебуваючи у звичайній школі, обдарований учень запускає визначені механізми розвитку булінгу, викликає заздрість і роздратування однолітків високим рівнем знань, допитливістю, акумуляцією уваги вчителя. Унаслідок цього відбувається ізоляція обдарованого учня від класу: неприйнята в класі дитина починає порушувати правила, діє імпульсивно й необдуманно [9].

Згідно з даними ВООЗ, отриманими внаслідок моніторингового дослідження, в Україні регулярного насилля в школах зазнають близько 17 % дівчат і 16 % хлопців 11–15-річного віку. Самі регулярно ображають інших 16 % українських школярів та 12 % школярок [8].

Представлені дані підтверджують результати іншого опитування, яке провів Інтернет-сайт KidsPoll (1200 дітей). Згідно з ним, жертвами булінгу були 48 % опитаних, із них – 15 % дітей неодноразово зазнавали насилля; 42 % респондентів зазначили, що самі займалися булінгом, 20 % – постійно [1].

Важливим завданням сучасної школи є визнання існування проблеми булінгу та створення відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками цього явища.

Першим проблемою булінгу почав займатися норвезький учений Д. Ольвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій і нападів із боку одного чи кількох учнів. Явище булінгу має колективний характер і засноване на соціальних стосунках у групі. На думку Д. Ольвеуса, булінг містить три важливі компоненти: агресивна поведінка, що містить небажані, негативні дії; явище довготривале та систематичне; нерівність влади або сили [12].

Серйозність і тривалість цього процесу безпосередньо пов'язані з реакцією жертви на словесну, фізичну або психологічну агресію. Тому необхідно спостерігати за взаємодією тих учнів, у яких під час спілкування виникає й виявляється фізична чи

психологічна агресія, і при цьому постійно один з учасників такої взаємодії є домінантним і сам провокує ситуації вияву агресії, а також за змінами в поведінці учня, який піддається неодноразовим нападам агресії. Може спостерігатися дистанційованість від учителів та однолітків, негативізм під час обговорення теми агресивності, напруженість у разі появи ровесників, образливість. В окремих випадках ці ознаки та симптоми необов'язково вказують на те, що учень піддається цькуванню. Проте якщо ці ознаки спостерігаються комплексно або повторюються, то необхідне подальше дослідження з метою визначення причин, що впливають таким чином на учня.

Аналізуючи наукові праці західних дослідників, можна зробити висновок, що шкільний булінг має дві основні форми: фізична – умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень; психологічна – насильство, пов'язане з дією на психіку, яке наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування.

Д. Ольвеус виділяв прямий та непрямий булінг і зазначав, що прямі знущання часто приймають форму явного, фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали. Непрямі знущання приймають форму соціальної ізоляції та навмисного виключення з діяльності. Непрямі форми знущання більше використовують дівчата, ніж юнаки [12].

Ситуація булінгу має колективний характер, тобто всі члени групи певним чином задіяні в ситуацію. У школі учні утворюють ієрархічну соціальну структуру. Агресивні учні, які займають більш високі позиції в соціальній структурі, сприймаються однолітками та вчителями як більш популярні, часто мають високий рівень соціальної компетентності та використовують знущання над іншими як інструмент, щоб маніпулювати та контролювати свій мікросоціум. Зокрема, Д. Ольвеус виокремлює таку рольову структуру булінгу: учень, який є жертвою булінгу; учні, які здійснюють насилля; учні, які позитивно ставляться до знущань над іншими й беруть активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами; учні, які відкрито підтримують булінг, проте не втручаються в ситуацію; учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні; учні, які вважають, що це не їхня справа; учні, які негативно ставляться до насилля, проте нічого не роблять; учні, які виявляють негативне ставлення до явища, вони захищають жертву [12].

Головні засади профілактики й подолання явища булінгу опрацьовані дослідниками та фахівцями медичної, правової,

педагогічної, психологічної та соціальної сфер у країнах усього світу. Наприклад, у Норвегії та Швеції в 1990-х роках прийняті закони, що забороняють знущання. Згодом норвезький уряд прийняв маніфест про боротьбу зі знущаннями, в якому говориться про те, що різні зацікавлені сторони мають об'єднати зусилля, і батьки або особи, що їх замінюють, несуть відповідальність за придбання дітьми навичок, необхідних для запобігання знущань. Програма з боротьби зі знущаннями «КІВА» у Фінляндії охоплює три напрями: запобігання, розгляд окремих випадків і контроль змін із плином часу [2].

Уряд США, ґрунтуючись на масштабних дослідженнях та оглядах, сформував всеосяжну базу ресурсів для запобігання знущанням і реагування на них; у числі ресурсів є спеціалізований веб-сайт, що містить інформацію для дітей і батьків про природу знущань, групи ризику, заходи запобігання та боротьби зі знущаннями, а також про те, як, коли та кому повідомляти про випадки булінгу. У школах США активно практикують створення груп взаємодопомоги та підтримки для батьків, чиї діти стали учасниками булінгу. Під час зустрічей учасники груп мають змогу поділитися досвідом, отримати відповіді на запитання, що їх турбують, відкрито висловити свої думки та переживання стосовно ситуації булінгу в школі, виробити спільну стратегію дій щодо її подолання, отримати знання щодо особливостей спілкування та підтримки дитини-жертви булінгу й дитини-агресора, а також знизити загальний рівень психоемоційного напруження. Поряд із цим поширеним є досвід створення просвітницьких груп для всіх батьків з метою раннього попередження та виявлення випадків булінгу. Метою таких груп є надання батькам достовірної інформації щодо природи явища булінгу, його видів і наслідків, ознак того, що їхня дитина стала жертвою булінгу або ж, навпаки, знущається з інших дітей, методів розвитку в дітей просоціальних та емоційних навичок.

У доповіді Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) «Global Status Report on Violence Prevention» («Доповідь про боротьбу з насильством у світі») на підставі наданих країнами даних повідомляється про широке застосування програм розвитку життєвих навичок і соціального розвитку, які допомагають дітям справлятися з гнівом, врегульовувати конфлікти ненасильницьким шляхом і розвивати навички спілкування, що сприяють вирішенню проблем. У Латинській Америці кампанія «Basta de Bullying: No te quedas callado» сприяє підвищенню інформованості та нарощуванню

потенціалу дітей, педагогів і батьків у сфері протидії знущанням і боротьби з дискримінацією [2].

Разом із фахівцями Центру дослідження емоційного інтелекту Ельського університету Facebook створив «Центр захисту від цькування» – ресурс для підлітків, батьків і педагогів, що містить інформацію про те, як запобігти знущанню через Інтернет і який порядок повідомлення про подібні випадки, які комунікаційні методи застосовувати щодо небажаних публікацій і як звернутися за допомогою у зв'язку з видаленням таких публікацій, а також про те, як можна змінити налаштування конфіденційності. У Мексиці запущена кампанія «Convivencia sin violencia», мета якої полягає в залученні уваги до проблеми знущань і булінгу у школах і сприянні дружній соціальній взаємодії. У кампанію включена ініціатива з боротьби зі знущаннями «Proyecto a favor de la convivencia escolar», в рамках якої педагогічному співтовариству, а також батькам, учням і суб'єктам громадянського суспільства надаються ресурси та рекомендації для підтримки та захисту дітей в школі і за її межами. Ініціатива сприяє мирному вирішенню конфліктів, вихованню самоконтролю та розвитку здатності долати труднощі.

У Південній Африці в рамках програми «Національна система безпеки в школах» (2015) можна отримати доступ до ресурсів у сфері запобігання знущанням і кібербулінгу, знущанням на ґрунті гомофобії та гендерного насильства. Як засоби здійснення використовуються навчальні посібники та настанови щодо Інтернет-безпеки, створюються сприятливі умови національної кампанії з боротьби зі знущаннями та зміни поведінкових моделей, призначаються консультанти, які надають психологічну допомогу, і шкільний патруль, який гарантує безпеку в школі та на прилеглий території, а також уживаються заходи для виявлення знущань на ранній стадії, інтеграції відновлювальних підходів й надання допомоги жертвам [2].

Програми, що спрямовані на протидію булінгу, відображають характерні риси, пов'язані з особливостями країни, в якій використовуються, проте можна визначити й спільні ознаки: регулярне опитування учнів про розповсюдженість булінгу; обговорення проблеми булінгу в класах, на загальношкільних і батьківських зборах; створення самими учнями (за участі та допомогою дорослих) кодексу поведінки; посилення спостереження вчителів за дітьми під час перерв, у їдальні, на спортивному майданчику, на шкільному подвір'ї; навчання педагогічного колективу стратегіям

профілактики булінгу та втручання у разі його виникнення [2]. Роботу необхідно планувати у спільній взаємодії психолога, соціального педагога, класних керівників, адміністрації, батьків та інших залучених спеціалістів; робота фахівців полягає у запобіганні виникненню булінгу в освітньому просторі; робота зі збору інформації, розроблення індивідуальних програм супроводу кожного учня та відстеження динаміки розвитку повинна бути систематичною; поведінкова стратегія запобігання булінгу в освітньому просторі полягає в підвищенні усвідомленості щодо ситуації булінгу в школі. Для здійснення превентивної діяльності та вирішення ситуації насильства чи булінгу важливо застосовувати командний підхід, працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з усім класом [4].

Висновки з проведеного дослідження. Шкільний булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем. Шкільна політика, толерантне або нейтральне ставлення адміністрації школи, вчителів до вияву агресивних, насильницьких, ворожих дій із боку учнів і поведінка самих вчителів формують загальну атмосферу не лише учнівського класу, але й усієї школи, визначають внутрішнє життя, тобто соціально-психологічний клімат. Булінг у шкільному середовищі розвивається в ситуації ворожості, конфліктності, страху.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буллинг: детская жестокость. URL: http://www.tagilib.ru/readers/ot_20_and_starshemeropr/bullying.php.
2. Лейн Д. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. СПб.: «Питер», 2001. С. 240–274.
3. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Філологічна». 2013. Вип. 33. С. 85. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf.
4. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. Вестник ТГПУ. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
5. Савельев Ю.Б. Выключения та насильство: чи існує булінг в українській школі. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». 2009. Т. 97: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 71–75.
6. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посібник / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна. К.: Держсоцслужба, 2005. 395 с.
7. Словник української мови: в 11 т. Т. 11. 1980. С. 259.
8. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья»: международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. / Под ред. С. Сигте и др. Копенгаген: Европ. регион. бюро ВОЗ, 2012 г. (Сер.: Политика охраны здоровья детей и подростков. Вып. № 6).
9. Стельмах С.С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу. Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика: зб. наук. пр. Вип. 8. К.: Ін-т обдарованої дитини, 2012. С. 196–202.
10. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media_31250.html.
11. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / За ред. М.-Л. А. Чепи. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010.
12. Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. 1993. 215 p. URL <http://books.google.com.ua>.